

गीतकार प्रश्रितका गीतिरचनामा प्रयुक्त कथ्य र शिल्प

पहाडी ढुण्डिराज, पि.एच.डी

आलेखसार

प्रस्तुत अध्ययनमा मोदनाथ प्रश्रितका गीतहरूमा प्रयुक्त विविध विषयवस्तु र तिनलाई प्रस्तुत गर्ने अभिव्यक्तिकौशलको अनुशीलन गरिएको छ । यस विश्लेषणात्मक अध्ययनमा 'जब चल्छ हुरी' शीर्षकको गीति कृतिलाई प्राथमिक वा प्रमुख स्रोतका रूपमा उपयोग गर्दै कृतिकेन्द्री समालोचनात्मक पद्धतिका आधारमा उक्त गीतसङ्ग्रहबाटै साक्ष्य र तथ्य सङ्कलन गरी मोदनाथ प्रश्रितको गीतिकारिताको मूल्याङ्कन गरिएको छ । गीतको अन्तर्वस्तु विश्लेषणका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा मोदनाथ प्रश्रित समतामूलक नेपाली समाजको स्थापनाका निमित्त प्रगति र परिवर्तनको पक्षमा सक्रिय रहने देशभक्त र प्रगतिवादी गीतकार हुन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । प्रगतिवादी गीतिकथ्यको प्रयोजन बर्गवैषम्यको तीव्र विरोध र क्रान्तिचेतको विस्तार भएकाले उनका गीतहरूमा पनि कथ्यअनुकूलकै सरल र संप्रेष्य गीतिशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । अतः मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा प्रयुक्त वस्तु र शिल्पमा समाञ्जस्य र सन्तुलन पाइन्छ भन्ने यस अध्ययनको निष्कर्ष रहेको छ ।

शब्दकुञ्ज : नारीवाद, प्रगतिवाद, मानववाद, वस्तु, शिल्प ।

१. विषयपरिचय

मोदनाथ प्रश्रित (१९९९) नेपाली साहित्यका सुप्रसिद्ध कवि, गीतकार, निबन्धकार र चिन्तनशील बहुआयामिक स्रष्टाका रूपमा प्रतिष्ठापित छन् । २०२३ सालमा उनी 'मानव' महाकाव्य लिएर नेपाली कविताका क्षेत्रमा स्थापित भएका देखिन्छन् । सात दिने 'लुम्बिनी सन्देश' र तीन महिने 'गुराँस' का सम्पादक प्रश्रितले ती पत्रिकामा आलोचनात्मक लेख र फुटकर कविता प्रकाशित गरेका थिए । २०२३ सालको पद्यतर्फको मदन पुरस्कार विजेताका रूपमा ख्याति कमाएका मोदनाथ प्रश्रित यथार्थ जीवनका पक्षपाती देखिन्छन् (रिसाल, २०३९, पृ. १५१) । २०१५ सालदेखि नै उनी गीतिकेत्रमा चिनिन थालेका हुन् । 'नेपाली कङ्गाली किन, घिउ बेची चुरोट उडायो' भन्ने गीत उनको पहिलो गीतिरचना मानिन्छ (बराल, २०६०, पृ. १५८) । २०१५ सालपछि रचिएका केही गीत २०१९ सालमा प्रकाशित 'आमाको आँसु' कवितासङ्ग्रहमा सङ्कलन गरिएका छन् । २०१७ देखि २०४८ सम्म रचिएका केही जागृतिमूलक गीतहरू 'जब चल्छ हुरी' (२०४९) मा समेटिएका छन् । यस सङ्ग्रहमा २०१७ सालमा गीतकार बनारसमा रहँदा रचिएको 'कसैले मेरो छातीको ढोका मुटु नै फोरेर' शीर्षकको पहिलो गीतदेखि २०४८ सालमा रचिएको 'क्रान्ति' शीर्षकको गीतसमेत जम्मा ५४ ओटा गीतिरचना सङ्गृहीत छन् । मोदनाथ प्रश्रितको गीतिकारिताको विश्लेषणका निमित्त अन्य फुटकर गीतहरूलाई यस अध्ययनमा समावेश नगरी 'जब चल्छ हुरी' मा सङ्कलित रचनाहरूलाई मात्र आधार बनाइएको छ । गीतकार मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा प्रयुक्त वस्तु र शिल्पको व्यवस्थित विश्लेषण भएको नपाइएकाले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ । देशको वैचारिक पछौटेपन, सामन्ती हैकमवाद, आर्थिक असमानता तथा सामाजिक एवम् मानवीय भेदभावका कुराले जन्माएको छटपटी र असन्तोषले यी गीतहरूको सृष्टि भएको विचार गीतकारले प्रकट गरेका छन् (प्रश्रित, २०४९, पृ. ख) । नयाँ विचार र राजनीतिक उद्घोष गर्दै समतामुखी आर्थिक-सामाजिक लक्ष्यतर्फ हिँड्दाका खसा अण्डेरा दिनहरूमा जन्मेका यी गीतिरचना पनि खसा र रूखा खालका नै छन् भन्ने गीतकार प्रश्रितको स्वीकारोक्ति रहे पनि गीतको प्रयोजन र प्रयोजनानुरूपको

शिल्पपद्धतिको प्रयोग गरिएकाले उनका गीतिरचना रूखा, खसा र निरस देखिंदैनन् । अतः 'जब चल्छ हुरी' गीतसङ्ग्रहका ५४ ओटा गीतमा प्रयुक्त वस्तु र शिल्प बीच के कस्तो सन्तुलन र सामञ्जस्य पाइन्छ, भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा राखेर प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनमा निम्नलिखित उद्देश्य रहेका छन् :

- (१) मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा प्रयुक्त विषयवस्तुको खोजी गर्नु,
- (२) मोदनाथ प्रश्रितको गीतिशिल्पको निरूपण गर्नु,
- (३) मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा प्रयुक्त वस्तु र शिल्पको अन्तर्सम्बन्धको निकर्वाल गर्नु ।

३. अध्ययनको विधि

मूलतः यस अध्ययनमा कृतिकेन्द्री साहित्यिक अनुसन्धान पद्धतिको उपयोग गरिएकाले सम्बन्धित सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालीय कार्यबाट गरिएको छ । यो गुणात्मक प्रकृतिको साहित्यिक अनुसन्धान हो । यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मोदनाथ प्रश्रितको 'जब चल्छ हुरी' गीतसङ्ग्रहलाई लिइएको छ । यसै कृतिबाट प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरी सङ्कलित सामग्रीको अर्थापन प्रक्रियाका सन्दर्भमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिको उपयोग गर्दै अध्ययनको निकर्वाल प्रस्तुत गरिएको छ । गीतको सैद्धान्तिक अध्ययनका निमित्त अङ्ग्रेजी भाषाका समालोचनात्मक ग्रन्थ तथा साहित्य शास्त्रहरूबाट द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणको सन्दर्भमा द्वितीयक सामग्रीकै रूपमा नेपाली भाषाका समालोचनात्मक ग्रन्थहरू, अनुसन्धानमूलक लेखहरू आदिको उपयोग गरिएको छ ।

४. मोदनाथ प्रश्रितका गीतिरचनाको वस्तुविश्लेषण

कृतिको सार तत्त्व वा मूल कथ्यलाई वस्तुका रूपमा लिइन्छ । वस्तुका अभावमा कृतिको संरचना तयार हुन सक्तैन । गीतको अनिवार्य संरचक घटक भाव, विचार वा घटना हुन् । यसैलाई गीतको मूल कथ्य वा मूल वस्तु भनिन्छ (लुइटेल्, २०६७, पृ. १०) । भाव वा विचार भनेका गीतिरचनाका मूल विषयवस्तु हुन् । गीतको मूल संरचक घटक नै विषयवस्तुलाई मानिन्छ । गीतका विषयवस्तुमा गीतकारका धारणा, मान्यता, विचार र जीवनदृष्टि समेत भावमय बनेर प्रकट भएको पाइन्छ (जोशी, २०४०, पृ. २०२) । आफ्नो जीवन भोगाइका क्रममा गीतकारलाई जुन वातावरणले प्रभाव र प्रेरणा दिन्छ, उसले त्यही वातावरणसम्बद्ध विषयवस्तुको चयन, गीतमा गरेको हुन्छ । यस्ता गीतिविषय गीतकारको वैयक्तिकताको सीमित घेरादेखि मानवीयताको विशाल घेरासम्म फैलिएका हुन्छन् । गीतिकथ्यको आयामलाई पर्याधारका नामले पनि चिन्न सकिन्छ । पर्याधारभिन्न रहेर गीतिकथ्यले फैलिने अवसर पाउँछ । आत्मकेन्द्रित अनुभूति र अन्तर्मुखी दृष्टिको सीमित घेरादेखि समसामयिक मानव जीवन र विशाल सामाजिक पक्षसमेत छोएर गीतको कथ्यले व्यापकता लिन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. १८४) ।

विषयवस्तुलाई रागात्मक र रागेत्तर गरी दुई भेदमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । प्रेम माया जस्ता प्रेमपरक विषयवस्तु र विछोड, विरह, वेदना जस्ता वियोगमूलक विषयवस्तु दुवैलाई रागात्मक विषयमा समेट्न सकिन्छ । रागेत्तर विषयवस्तुले सामाजिक यथार्थ लगायत व्यापक मानवीय सम्बन्धलाई समेट्न सक्छ (शर्मा, २०५५, पृ. १८८) । मोदनाथ प्रश्रितका 'जब चल्छ हुरी' मा सङ्गृहीत अधिकांश गीतहरू सामन्ती हैकमवाद, आर्थिक विषमता र मानवीय भेदभाव विरुद्धका आवाज फैलाउने सशक्त माध्यम बनेर विषयबद्ध भएका छन् । मानवीय जीवन र समाजको मार्मिक पक्षलाई गीतकार प्रश्रितले तीव्र आवेगसहित गीतिअभिव्यक्तिमा उनेका छन् । मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा आत्मकेन्द्रित अनुभूति होइन बहिर्मुखी सामाजिक पक्षको यथार्थ चित्रण पाइन्छ । 'जब चल्छ हुरी' गीतको वस्तुपक्ष नियाल्दा निम्न विषयहरू समेटिएका देखिन्छन् :

४.१ समाजबोध

गीतकार मोदनाथ प्रश्रित प्रगतिवादी साहित्यकार हुन् । प्रगतिवादले सामाजिक जीवनका यथार्थलाई वस्तुगत रूपमा चित्रण गर्दछ । प्रगतिवादलाई मार्क्सवादकै एउटा साहित्यिक संस्करणका रूपमा लिन सकिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ५७) । प्रगतिवादी तथा मार्क्सवादी लेखकहरूले समाजका विपन्न र श्रमजीवी किसान, मजदुर र सर्वाहारा वर्गको समस्यालाई मार्क्सवादकै कोणबाट पर्गेलेर समाधान गर्ने धारणा राखेको देखिन्छ । प्रगतिवादले परिवर्तनलाई नै संसारको सत्य मानेको पाइन्छ । गतिशीलता नै मानवइतिहासको रचना गर्ने तत्व हो भन्ने मार्क्सवादी वा भौतिकवादी व्याख्यालाई प्रगतिवादले आत्मसात गरेको छ । पदार्थमय संसारको परिवर्तनको प्रक्रिया पनि द्वन्द्वमय र सङ्घर्षमय छ भन्ने मार्क्सवादी मतलाई यसले स्विकारेको छ (जोशी, २०५७, पृ. ५८) । आनन्दलाई प्रगतिवादले काव्यको साध्य होइन साधन मात्र मानेको छ । साहित्यको उद्देश्य नयाँ समाजको सृष्टिका लागि उत्साहित गर्नु हो भन्ने प्रगतिवादी साहित्यकारको मत देखिन्छ । यही साहित्यिक धारणा, मान्यता र प्रवृत्तिलाई गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले आफ्ना गीतिरचनामा आत्मसात गरेका छन् ।

उनले कलालाई भन्दा विचारलाई जोड दिएको तथ्य उनका गीतिरचनाले स्पष्ट पारेका छन् । प्रारम्भतिर बुद्ध दर्शन र मानवतावादी विचार बोक्ने मोदनाथ प्रश्रित मार्क्सवादी दर्शनको प्रभाव पर्दै गएपछि समाजलाई प्रगतिवादी वैचारिक कोणबाट हेर्न थाल्छन् (ढुङ्गेल, २०५५, पृ. १२६) । उनका गीतिरचनामा पनि समाजलाई गतिशील तत्वका रूपमा हेरिएको छ । 'ए देशका गरिब हो', 'हामीलाई पराउने', 'बल्छन् महलहरूमा', 'फर्केर हेर साथी', 'अझै मेरो अँधेरीमा' आदि गीतमा सामाजिक असमानताको सजीव चित्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामाजिक जागरणकै गीत प्रस्तुत गर्ने क्रममा गीतकार प्रश्रितले सामाजिक उत्पीडनमा बाँचेका किसान, ज्यामी, विद्यार्थी, बुद्धिजीवी सबैलाई जातपात, धर्मको भेद मेटेर अधि बढ्न र समतामूलक समाजको स्थापना गर्न 'ए देशका गरिब हो' शीर्षकको गीतमा यस्तो गीति सम्बोधन गरेका छन् :

ए देशका गरिब हो,

सपूत छात्रवर्ग हो, प्रबुद्ध बुद्धिजीवी हो !

ल हेर पूर्व लाल भो उठौँ उठौँ अवेर भो

गरिबछौँ सबै भने के धर्म जातपात के

छ लक्ष्य एउटै भने स्वदेश के विदेश के

(जब चल्छ हुरी, पृ. १३)

'फर्केर हेर साथी' शीर्षकको गीतमा पनि वि.सं. २०२० को आसापासको सामाजिक स्थितिलाई चित्रण गरिएको छ । एकता र जनचेतनाको बलमा मात्र परिवर्तनको गति अधि बढ्न सक्ने गीतिसङ्केत यस रचनामा प्रकट गरिएको छ । दुःखी र श्रमजीवीलाई सङ्गठित गरेर युगको गतिसँग हिँड्नु पर्ने सन्देश प्रस्तुत गीतमा प्रकट गर्न खोजिएको छ । जनताको अचेत अवस्था हटाउन गीतकारले गरेको आह्वान बुझ्न यी गीतांश हेरौँ :

जनता अचेतनाको छन् रातको नशामा

हेरिनसक्नु सारा देशै छ दुर्दशामा

विज्ञान ज्योति बाली जन चेतना जगाऊ

नौलो प्रकाश छर्दै साथै लिएर जाऊ

जनशक्ति मात्र हो है इतिहासको मुहान

जनता नजागी नौलो आउन्न है बिहान

(जब बल्छ हुरी, पृ. २)

समाजमा फैलिएको शैक्षिक अन्धकार र अशिक्षाका विरुद्धमा स्थानीय जनताकै बोली र लवजमा 'हामीलाई पराउने' शीर्षकको गीत प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय जनताले जनभाषामा आफ्नो शैक्षिक अधिकारको खोजी गर्दै पढ्ने इच्छा अभिव्यक्त गरेको जनभावनालाई गीतमा यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ :

क्या गर्ने त स्कुल छैन हाम्ले पर्न पाइन
क्यान होला सप्लै ठाउँमा याकैनास छाइन
तपाईंहरू खालि हाँस्छ हाम्रो वास्ता छाइन
एउटा पनि मास्टर नानी उतातिर आइन

(जब चल्छ हुरी, पृ. ६)

शिक्षा सामाजिक उन्नतिको आधार हो । शिक्षाले जनशक्तिको गुणस्तर उच्च बनाउने भएकाले गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले समाजलाई आत्मनिर्भर र अग्रगामी बनाउन जनतामा नै शैक्षिक जागरण आउनु पर्ने जनमुखी विचार गीतमा प्रकट गरेका छन् ।

गीतकार प्रश्रितले नेपाली समाजलाई मार्क्सवादी वैचारिक कोणबाट हेरेका छन् । समाज गतिशील तत्व भएकाले श्रमजीवी र सर्वाहारामा आउने चेतनाको बलले वर्गवैषम्य हट्दै जाने सकारात्मक धारणा प्रश्रितले आफ्ना गीतहरूमा व्यक्त गरेका छन् ।

४.२ राष्ट्रप्रेम

राष्ट्र, राष्ट्रियता वा राष्ट्रवादको धारणा मानव इतिहासमा धेरै पछि उत्पन्न भएको हो । खासगरी सामन्तवादको पतन र पूँजीवादको उदय भएपछि आधुनिक राष्ट्रको स्वरूप देखिएको हो (प्रभात र श्रेष्ठ, २०७०, पृ. ३४) । पूँजीवादको विकासका लागि मध्यकालीन एकतन्त्री सामन्तवाद बाधक भएको थियो । पश्चिमी युरोपका उद्योगपतिहरूले अठारौँ र उन्नाइसौँ शताब्दीमा आफ्ना आफ्ना प्रभाव क्षेत्रअन्तर्गतका आर्थिक समूहका राष्ट्रहरूमा सङ्गठित रूपमै नयाँ राष्ट्र निर्माण गर्ने प्रक्रिया सुरु गरेका थिए । त्यो युग राष्ट्रिय युद्ध र क्रान्तिले भरिएको समय थियो (प्रभात र श्रेष्ठ, २०७०, पृ. ३४) । औद्योगिक पूँजीको व्यापक विकास भएपछि पूँजीवादले साम्राज्यवादको रूप धारण गरेर संसारलाई आफ्नो प्रभाव क्षेत्र वा उपनिवेशका रूपमा लिन थालेको हो । त्यसकै परिणामस्वरूप एसिया, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिकामा राष्ट्रिय मुक्ति आन्दोलनहरू चर्केर गएका हुन् । गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले पनि आफ्ना गीतमा राष्ट्रिय स्वाधीनता र अखण्डताको पक्षपोषण गर्दै देशभक्तिपूर्ण सङ्घर्षको आह्वान गरेका छन् ।

जाति, धर्म, सम्प्रदाय, वर्ग, वंश आदिका आधारमा चलेको भेदभाव हटाएर सबै जनताको सहभागिता, एकता र विश्वासमा राष्ट्र बलियो हुने सुन्दर विचार 'जब चल्छ हुरी' गीतिकृतिमा व्यक्त गरिएको छ । वीर भूमि र सुन्दर भूमि नेपाललाई साभ्ना लक्ष्य बनाएर जनएकताको बलमा उन्नतिको शिखरतर्फ उठाउँदै लैजानु पर्ने गीतकारको सन्देश छ । किरात, आर्य र अस्ट्रिक लगायत सबै जाति धर्म र समुदायको साभ्ना थलो नेपाललाई सबै जनताको साभ्ना सपनाले नै फुलाउन फलाउन सकिने राष्ट्रप्रेमी भावना 'राष्ट्रिय गान' शीर्षकको गीतमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

वीर भूमि नेपाल महान्
जय हे सुन्दर देश महान्
जनक बुद्धको ज्ञानप्रभाले आलोकित इतिहास
किराँत, आर्य र अस्ट्रिकहरूको साभ्ना एकनिबान

XXXX

लोकतन्त्रको पथमा मानव समता लक्ष्य बनाऊँ
जनका स्वर्णिम साभ्ना सपना सबले मिली फुलाऊँ

(जब चलछ हुरी, पृ. ६६)

‘जब चलछ हुरी’ गीतसङ्ग्रहमा सङ्कलित गीतिरचनाहरूमा ‘कैले मैले देखुंला आमा’, ‘नेपालका आँसु पुछिए आमा’, ‘संसारमा मलाई सबभन्दा’ जस्ता गीतहरू देशप्रेमको प्रबल भावना भएका गीत हुन् ।

पीडित नेपाली छोराछोरीकी भौतिक जन्मदाता माता र धर्तीमाताको आह्वान एउटै मानेर देशभक्त नेपाली छोराछोरीले गरेको पुकारलाई निम्न गीति शब्दचित्रले यसरी प्रकट गरेका छन् :

घरैमा बसी जननी तिम्रो म आँसु पुछुँ कि
यी जन्मभूमि रुँदैछन् यिनको म आँसु पुछुँ कि
संसारमा मलाई लाग्दछ माया लाग्दछ आमाको
सबैकी आमा भन् गाढा माया नेपाल आमाको
तिमीभैँ रुने नेपालभरि असङ्ख्य आमा छन्
नेपालका आँसु पुछिए आमा सबैका पुछिन्छन् ।

(जब चलछ हुरी, पृ. २०)

गीतकार प्रश्रितले सामन्ती शासन व्यवस्थाले पराधीन बनाएका नेपाली छोराछोरीलाई स्वाधीन भएको देख्न चाहेका छन् । नेपालका हातमा हतकडी लागेको देखेर नेपाली छोराछोरी मुक्तिको कामना गर्दै जुमुराएको स्थिति ‘कैले मैले देखुंला आमा’ शीर्षकको गीतमा चित्रण गरिएको छ । कृत्रिम अभियोगमा फसाइएका, भयालखानाका बन्दी निर्दोष नेपालीहरू स्वतन्त्र भएर नेपाली धर्तीमा रमाउँदै बाँच्ने चाहना राख्छन् । स्वतन्त्र, स्वाधीन र सम्पन्न नेपालको कामना गर्दै गीतमा व्यक्त भएको राष्ट्रप्रेम हेरौं :

कैले मैले देखुंला आमा !

तिम्रो हातका हतकडी टुटेको

छोराछोरी हाँसेको देखेर

तिम्रो आँसु निथुक्कै सुकेको

(जब चलछ हुरी, पृ. २७)

‘सूर्य चन्द्रभैँ माथि’ शीर्षकको गीतमा पनि सबल, समुन्नत र स्वतन्त्र राष्ट्रनिर्माणका निम्ति देशवासीलाई आह्वान गरिएको छ । जागृति, एकता र साहसका तागतले नेपालको परिवर्तन गर्न दुई कोटि नेपालीलाई अधि बढ्ने सन्देश दिइएको छ । गीति साक्ष्य हेरौं :

स्वाभिमानी राष्ट्र उठाऊँ बोक्दै सगरमाथा

गौरवले भरिपूर्ण बनाऊँ मानवताको गाथा

चुंडाली फालौँ दासताको देशी विदेशी ताना

घन्काऔँ सब मुक्त कण्ठले स्वतन्त्रताको गाना

दुई कोटि हाम्रा काँधहरू लौ आऊँ मिलाऊँ साथी

आफ्नो प्यारो देश उठाऊँ सूर्य चन्द्रभैँ माथि

(जब चलछ हुरी, पृ. ६५)

‘जब चल्छ हुरी’ गीतसङ्ग्रहमा देशप्रेमको उत्कृष्ट अभिव्यक्ति पाइन्छ । राष्ट्रिय जागरण, एकता, स्वतन्त्रताको महिमागान र सामन्ती व्यवस्थाप्रति विद्रोहको भावना, मानवता, भाइचारा र समानतामा आधारित नेपाली राष्ट्रियता विवेच्य सँगालोभिन्न पाइने राष्ट्रप्रेमका विशेषता हुन् । आफ्नो मातृभूमि नेपाललाई संवृद्ध, स्वाधीन र सबल बनाउने अठोट गीतकार प्रश्रितका गीतिरचनामा पाइन्छ ।

४.३ मानवतावादी विचार

युरोपेली जगत्मा मध्य कालको समाप्तिपरि जुन विचारधाराले योगदान दिएका थिए तीमध्ये मानतावाद पनि प्रमुख विचारधाराका रूपमा देखिएको पाइन्छ । मध्य कालमा धार्मिक प्रभुत्वका कारण सबै मूल्यमान्यताको स्रोत कुनै न कुनै दिव्य सत्तालाई मानिन्थ्यो । मानिसलाई त्यस दिव्य सत्ताबाट तल खस्केको प्राणीका रूपमा लिइन्थ्यो । मानववादीहरूले यस मान्यताको विरोध गरे । उनीहरूले मानवभिन्न रहेको असीम शक्तिलाई महत्त्व दिए । मानववादीहरूले दिव्य सत्ता र अमानवीय यान्त्रिकता दुवैको विरोध गरे । मनुष्यभिन्न पाशविक तत्त्व र दिव्य तत्त्व मात्र होइन मानवीय तत्त्व पनि हुन्छ भन्ने मान्यतालाई मानववादीहरूले जोड दिए । त्यसैले युरोपमा देखिएको मानववादलाई धर्मनिरपेक्ष दर्शनका रूपमा लिन सकिन्छ । यसले धर्म, सम्प्रदाय, ईश्वर वा अलौकिक सत्तालाई होइन मानव स्वयमलाई सर्वाधिक महिमाशाली र सर्वोच्च शक्तिका रूपमा प्रतिष्ठापित तुल्याउन खोजेको देखिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. १२३) ।

मानववाद र मानवतावादमा खासै भिन्नता देखिँदैन । यी दुवै शब्द समान अर्थमै प्रयुक्त भएका पाइन्छन् । मानवलाई नै सर्वाधिक महत्त्व दिने मानववादले जब मानवीय गुण, धर्म र प्रवृत्तिलाई अत्यधिक महत्त्व दिन थाल्छ त्यो मानवतावादमा परिणत हुन थाल्छ (जोशी, २०५७, पृ. १२४) । यसले समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृतालाई अँगाल्दै विश्वबन्धुत्वको भावनालाई समेत समेटेको देखिन्छ । मानववादी आन्दोलनले मानिसलाई आन्तरिक र आध्यात्मिक जीवनको निर्माणमा भन्दा सांसारिक र यथार्थ जीवनको पूर्णतातर्फ अग्रसर गरायो । युरोपेली इतिहासमा मध्यकालको समाप्ति र पुनर्जागरणकालको प्रारम्भतिर फिसिनो (ई.सं. १४३३-१४९९), पिकोडेला मिरान्डेला (ई.सं. १४६३-१४९४), सर टमस मोर (ई.सं. १४७८-१५३५) र मोतें (ई.सं. १५३३-१५९२) जस्ता प्रमुख मानववादीहरू देखिए (कडन, १९९९, पृ. ४३०) ।

यसरी मानवतावादमा अनेक अनेक विचार र प्रवृत्तिहरू समाहित हुँदै पुनर्जागरण कालमा पश्चिमी देशका भाषा साहित्यमा फैलिँदै गएको पाइन्छ । समयक्रममा अङ्ग्रेजी, बङ्गला र हिन्दी साहित्य हुँदै यसले नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको देखिन्छ ।

प्रारम्भतिर मानवतावादी देखिने प्रश्रितले आफ्नो गीतिकृति ‘जब चल्छ हुरी’ मा समानता, स्वतन्त्रता, विश्वबन्धुत्व र विश्वशान्तिको भावना प्रकट गरेको देखिन्छ (हुङ्गेल, २०५५, पृ. १३४) । हुङ्गालाई देवता मानेर पुज्ने र मानवमानव बीच जातीय भेदभाव र अपहेलना गर्ने पाखण्ड व्यवहारलाई गीतकार प्रश्रितको मानवतावादी सोचाइले यसरी सचेत तुल्याएको छ :

जान्न म त मन्दिरमा आमा

मसित बोल्दैन हुङ्गालाई देवता

अब पूजा गर्दिन आमा !

हाम्रो आँसु पुछ्दैन देवता

(जब चल्छ हुरी, पृ. १०)

हुङ्गालाई देवता सम्झेर पुज्ने तर मानव सामर्थ्य र मानवमहिमालाई बेवास्ता गर्ने अन्धविश्वासलाई गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले मानवतावादी दृष्टिले प्रश्न गरेका छन् । जातपात, ऊचनीच र अन्धविश्वासले

मानव-मानव बीचमा निकै ठूलो खाडल बनाएकामा गीतकारलाई चिन्ता लागेको छ । श्रमजीवी र पूँजीपति बीचको वर्गीय खाडलले पनि अमानवीय भेदभावको स्थिति पैदा गरेको अवस्थालाई गीतमा यसरी अँल्याइएको छ :

ज्यामीलाई नयाँ नयाँ यन्त्र बनाइदिन्छु
वैरी मास्न एकताको मूल फुटाइदिन्छु
कर्मी दाइको वन्चरो र आरा चलाइदिन्छु
गरिबदुखी नेपालीलाई ओत बनाइदिन्छु

(जब चल्छ हुरी, पृ. १०)

मानवताका दृष्टिले ज्यामी, कर्मी, धनी, ज्ञानी सबै मानव नै हुन् । मानवले मानवलाई सेवा, सहयोग र सहभाव राखेर मानव एकता कायम गर्नु पर्ने कुरा गीतमा प्रकट गरिएको छ ।

संसारभरिका मानवलाई 'जब चल्छ हुरी' गीतसङ्ग्रहमा एउटै जहानका रूपमा हेरिएको छ । विश्वभरि भाइचारा र एकता फैलाउन गीतमा उत्साहित स्वरमा आह्वान गरिएको छ । ज्ञानको दीप बालेर सबै महादेशबाट अज्ञानको अन्त्य गराई विश्वमानवसमुदायलाई शिक्षित र सम्पन्न बनाउने कल्पना गरिएको छ । विश्वबन्धुत्व र मानवताको आह्वान गर्ने गीतांश हेरौं :

एक गोत्र यो मनुष्य जाति नै महान् हो
सुखदुख एक हाम्रो एउटै जहान हो
विश्वबाट लुटपाट फुटफाट फालिदेऊ
सात दीप भलमल्ल सात सूर्य बालिदेऊ

(जब चल्छ हुरी, पृ. ५४)

गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले अमूर्त, काल्पनिक र व्यवहारमा नमिल्ने वर्गनिरपेक्ष मानवतावादको पक्षमा अभिव्यक्ति दिएका छैनन् । शोषित पीडित जनताको कल्याण र प्रगतिको पक्षमा उनको मानवतावादी विचार केन्द्रित देखिन्छ ।

४.४ प्रगतिवादी वचार

साहित्यमा अन्तर्निहित समाजवादी चेतनालाई प्रगतिवादका रूपमा लिन सकिन्छ । साहित्यमा प्रगतिवादको प्रारम्भ सर्वप्रथम सन् १८९२ मा गर्हाटे हाउप्टम्यान (सन् १९६२-१९४६) को 'जुलाहा' नाम गरेको नाट्य कृतिबाट भएको मानिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ६०) । हाउप्टम्यानले यसको रचना मार्क्सवादकै प्रभाव र प्रेरणामा गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत नाटकमा जर्मनीको साइलेसियाका जुलाहाहरूको सङ्घर्षलाई निकै मार्मिक ढङ्गले चित्रण गरिएको छ । जर्मन साहित्यमा यसै कृतिबाट प्रगतिवादको जग बसेको देखिन्छ । रुसी साहित्यमा प्रगतिवादको थालनी गर्ने प्रतिभा म्याक्सिम गोर्की (सन् १८७९-१९३९) हुन् । रुसका प्रगतिवादी साहित्यकार गोर्कीले अपहेलित र शोषित मजदुरहरू र सर्वहाराहरूको जीवनमा व्याप्त शोषण, दमन र असमानताका विरोधमा जागरण फैलाउने काम गरेका थिए । म्याक्सिम गोर्कीको 'आमा' निकै चर्चित प्रगतिवादी कृति हो । प्रगतिवादलाई मायाकोव्स्की, टाल्सटाय, मिखाइल सोलोखोब जस्ता साहित्यकारले रुसमा फैलाएका थिए । प्रगतिवादले बीसौं शताब्दीको तेस्रोदेखि छैटौं दशकसम्ममा पाश्चात्य साहित्यमा निकै प्रभाव पारेको पाइन्छ । सन् १९३५ मा प्रगतिशील लेखक सङ्घको स्थापना भएपछि र सन् १९६२ मा बेलायतमा नयाँ हस्ताक्षर अभियानका रूपमा अडेन, स्पेन्डर लगायतका कविले प्रगतिवादी कविता लेखन थालेपछि प्रगतिवादको उचाइ निकै बढेको देखिन्छ (जोशी, २०५७, पृ. ६२) ।

प्रगतिवादलाई रोमान्टिक प्रगतिवाद र विशुद्ध प्रगतिवाद गरी दुई किसिमले बुझ्न सकिन्छ । रोमान्टिक भएर पनि मार्क्सवादी दृष्टिकोणलाई आत्मसात गर्ने कविलाई रोमान्टिक प्रगतिवाद र विशुद्ध रूपमा मार्क्सवादी दृष्टिकोणलाई आत्मसात गर्ने कविलेखकलाई विशुद्ध प्रगतिवादी मानिन्छ ।

समालोचक जोशी (२०५७) ले नेपाली साहित्यमा युगवाणीकालीन महाकवि देवकोटा लगायतका कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ, केदारमान 'व्यथित', गोपालप्रसाद रिमाल आदिलाई रोमान्टिक प्रगतिवादी मानेका छन् भने भूपी शेरचन, आनन्ददेव भट्ट, गोविन्द भट्ट, मोदनाथ प्रश्रित, श्यामप्रसाद शर्मा, डी.पी. अधिकारी, सरिता ढकाल आदि कवि तथा समालोचकहरूलाई विशुद्ध प्रगतिवादी भनेर चर्चा गरेका छन् । मोदनाथ प्रश्रितले 'जब चलछ हुरी' गीतसङ्ग्रहमा ग्रामीण किसान, महिला र श्रमजीवीकै समस्या र पीडालाई मार्मिक रूपमा चित्रण गरेकाले उनलाई विशुद्ध प्रगतिवादी साहित्यकारका रूपमा लिन सकिन्छ ।

सुकुम्बासी र सर्वाहारा वर्गको पक्षमा सशक्त आवाज उठाई क्रान्तिकारी भावना व्यक्त गर्ने मोदनाथ प्रश्रितलाई 'जब चलछ हुरी' कै गीति अभिव्यक्तिबाट पनि प्रगतिवादी साहित्यकारका रूपमा चिन्न सकिन्छ । अपहेलित र उत्पीडित भएर बाँचेका श्रमजीवी वर्गप्रति प्रश्रितको सहानुभूति यसरी प्रकट भएको छ :

सुकुम्बासी सर्वाहारा श्रम गर्ने जाति
दमाई कामी किसान ज्यामी सबै हाम्रा साथी
अब हामी मायाप्रीति गाँस्छौं यिनैसित
यिनकै निम्ति गाउँछौं हामी क्रान्तिकारीगीत

(जब चलछ हुरी, पृ. १६)

सामन्ती शासन र शोषणको अमानवीय बन्धनले कज्याउन खोजेका क्रान्तिकारी भावनालाई नियन्त्रणमा लिन सकिन्न । विचारलाई कैद गर्न खोज्ने निरङ्कुश शासकलाई गीतमा यसरी चुनौती दिइएको छ :

मलाई मार्न सक्तछौं मेरो भावना मारिन्न
मारिन्छ ब्रुनो विचार उसको कहिल्यै मारिन्न
साइलाले तिम्ले बाँधेको मेरो हात र खुट्टा छ
विचार तर सक्तैनौ बाँधन त्यो सधैं फुक्का छ

(जब चलछ हुरी, पृ. ३६)

प्रगति र परिवर्तनको लहरले पुरानो सामन्ती सत्ता ढलछ भन्ने गीतकारको दृढ विश्वास उनका अधिकांश गीतिरचनामा प्रकट भएको छ ।

'जब चलछ हुरी' मा सङ्कलित रचनामध्ये 'ज्युँदो', 'म सर्वाहारा', 'रोकनि क्रान्ति', 'विचार फुक्का छ', 'खुँखार', 'बल्लुन् महलहरूमा', 'पूर्वमा रातो लालिमा छाउँदै छ', 'अझै मेरो अधेरीमा' आदि गीतहरूमा सशक्त प्रगतिवादी विचार समेटिएको छ । निष्क्रियता, भाग्यवादी विचार र कुसंस्कारलाई प्रहार गर्दै उनका गीतिरचनाले परिवर्तनकारी विचारको उद्घोष गरेका छन् ।

४.५ नारीवादी चेत

नारीवाद सिद्धान्त र चिन्तन मात्रै नभएर एउटा विद्रोह पनि हो भन्ने धारणा पाइन्छ । पितृसत्ताका गहिरा भेदहरूलाई पन्छाएर नारीअस्तित्व स्थापित गराउने र नारीका हक, हित, इज्जत, अधिकार र अवसरलाई सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले विश्वव्यापी रूपमा थालिएको अभियानलाई नारीवादका रूपमा चिनाइन्छ (अधिकारी, २०६४, पृ. ३२६) । नारीवादको उठान सबैभन्दा पहिला सन् १७७६ को अमेरिकी राज्यक्रान्ति र सन् १७८९ को क्रान्सेली राज्यक्रान्तिबाट भएको मानिन्छ । समानता, स्वतन्त्रता र भ्रातृत्वको नारासहित उठान भएको र

पितृसत्तात्मक हैकम, यौन शोषण तथा अन्य प्रकारका आर्थिक सामाजिक दमनका विरोधमा जन्मिएको नवीन चेतनाका रूपमा नारीवादलाई लिइन्छ ।

संसारमा अनेक प्रकारका नारीमुक्ति आन्दोलनहरू देखिएका थिए । गिलोटिन नारीक्रान्ति, अफ्रिकी काला जातिका नारीमुक्तिसम्बन्धी अभियानहरू, प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्ध पछिका नारीमुक्ति आन्दोलनहरू, सिमोन द बुभाको The Second Sex को प्रकाशन र अरू नारीवादी सिर्जना र समालोचनाहरू उपनिवेशी तथा नवउपनिवेशी मुलुकका नारीमुक्तिसम्बन्धी आन्दोलनहरू, नारी समलैङ्गिक (Lesbian) हरूका समलैङ्गिक अभियानहरूले नारीवादी लेखन र नारीहरूको हक, अधिकारको खोजीको पृष्ठभूमि तयार पारेका छन् (अधिकारी, २०६४, पृ. ३२७) ।

नारीवादी समालोचनामा राजनीतिक नारीवादी समालोचना पनि उल्लेखनीय मानिन्छ । राजनीतिक नारीवादी धारा मार्क्सवादी धारातिर नजिक देखिन्छ । केट मिलेट, मार्गरेट मिड, मिसेल वारेट आदिको यस अभियानमा विशिष्ट भूमिका रहेको छ । केट मिलेटले आफ्नो पुस्तक 'सेक्सुअल पोलिटिक्स' (सन् १९६९) मा पुरुषले नारीमाथि फैलाएको दमन र आधिपत्यको मूल कारण प्रचलित सामाजिक शक्ति र संरचनालाई मानेकी छिन् । मार्गरेट मिडले पनि नारीमाथि भएको आर्थिक सांस्कृतिक, धार्मिक, मनोवैज्ञानिक दमन र भेदभावलाई औल्याएकी छिन् । भर्जिनिया उल्फले 'अ रुम अफ वन्स वन' (सन् १९२९) र अरू निबन्धमार्फत नारीलाई पितृसत्तात्मक समाजले गरेको सांस्कृतिक, आर्थिक र शैक्षिक दमनको विरुद्धमा जागरुक बनाएकी छिन् (अब्राम्स, १९९९, पृ. ८८) । मिसेल वारेट पनि प्रखर नारीवादी लेखिका हुन् । उनले सांस्कृतिक क्षेत्रमा मात्र होइन आर्थिक उत्पादनका क्षेत्रमा पनि परिवर्तन गरी नारीहरूलाई उत्पीडनमुक्त बनाउनु पर्ने विचार प्रकट गरेकीछिन् (शर्मा र लुइटेल्, २०६७, पृ. ३७४) ।

प्रगतिवादी गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले 'जब चलछ हुरी' गीतसङ्ग्रहका गीतिरचनाहरूमा नारीदमनको विरोध गरेका छन् । 'कसले भन्छ छोरीको हारेको जुनी', 'फूलहरू हो हाँस' जस्ता गीतहरूमा नारीको हक, हित र अधिकारका बारेमा सशक्त आवाज उठाइएको छ । नेपालमा नारीहरू पीडामा छन् । आमा शक्तिलाई अपहेलना गर्न आफ्नो मातृभूमिलाई बेवास्ता गर्नु जस्तै हो भन्ने धारणा गीतकार प्रश्रितमा देखिन्छ । 'नेपालका आँसु पुछिए आमा' शीर्षकको गीतमा आफ्नी जन्मदाता आमालाई मातृभूमि नेपालसँग तुलना गर्दै गीतकार नारीप्रतिको श्रद्धा र आस्था यसरी प्रकट गर्छन् :

संसारमा मलाई सबभन्दा माया लाग्दछ आमाको
सबैकी आमा भन् गाढा माया नेपाल आमाको
तिमीभैँ रुने नेपालभरि असङ्ख्य आमा छन्
नेपालका आँसु पुछिए आमा सबैका पुछिन्छन्

(जब चलछ हुरी, पृ. २०)

परम्परा र कुसंस्कारले बाँधिएका शोषित र अपहेलित नारीले मानवीय हक, इज्जत र अधिकारका लागि लड्ने उद्घोष गरेको क्रान्तिकारी भावनाको चित्रण 'कस्ले भन्छ छोरीको हारेको जुनी' शीर्षकको शीर्षकमा पाइन्छ । छोरा छोरीमा भेदभाव गर्ने, नारीलाई दासी र भोग्या ठान्ने, सिँगारपटार गरेर नारीलाई फकाउने पितृसत्तात्मक सामन्ती प्रचलनविरुद्ध नारीका आवाज यसरी उठेको देखाइएको छ :

मेरो पनि दाइको जस्तै रगत छ रातो
मेरो पनि मुटुभित्र धुकधुकी छ तातो
कस्ले भन्छ छोरी मान्छे बन्नुपर्छ दासी

कस्ले भन्छ बस्नुपर्छ जुठोपुरो चाटी
नाक कान छेडिएर दासताको सिक्री
भिरी कति बस्ने अझै हुँदै खरिदबिक्री
तोडिदेऊ पोते चुरा हत्कडीका बाला
फोरिदेऊ घाँटी पासो नौ गेडीका माला

(जब चल्छ हुरी, पृ. २१)

निष्क्रिय समाजलाई जागरुक बनाउन, दमित शोषित र पीडित वर्गलाई सामन्ती थिचोमिचोका विरुद्ध एकताबद्ध हुन आह्वान गर्ने क्रममा नारीहरूलाई शक्तिशाली मानव ठानेर यसरी क्रान्तिको लहरमा उभिन सन्देश दिइएको छ :

ए सृष्टि सूत्रधार हो, ए वीर बैनी छोरी हो !
सवेर भो सवेर भो, अवेर भो अवेर भो !
हटाऊ साजबाज त्यो सिँगारको-पटारको
चुँडाल दासता छिटो सिन्दुर लाली-बालीको
ल उत्र युद्धभूमिमा मिलाऊ काँधकाँधमा
यहाँ छ गर्नु सिर्जना नहेपिने समाजको

(जब चल्छ हुरी, पृ. १३)

गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले 'जब चल्छ हुरी' शीर्षकको गीत सङ्ग्रहका विभिन्न गीतमा नारीदासताको विरोध गरेका छन् । 'जान्न म त मन्दिरमा आमा' शीर्षकको गीतमा नारीमाथिको दासताको साङ्गो चुँडाउने प्रण व्यक्त गरिएको छ । उदाहरण हेरौं :

नारी तिम्रो दासताको नेल कटाइदिन्छु
आमा दिदी बैनी तिम्रो आँसु पुछिदिन्छु

(जब चल्छ हुरी, पृ. १०)

मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा मात्र होइन अन्य निबन्धात्मक गद्य रचनामा पनि उनको नारीवादी दृष्टिकोण प्रखर रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । मानव समाजको विकासमा पुरुषको भन्दा महिलाको श्रम र भूमिका उच्च रहेको पाइन्छ । दासप्रथादेखि पूँजीवादसम्मको महिलाको तपस्यापूर्ण श्रमको यथोचित मूल्याङ्कन र सम्मान नगरेको देखिन्छ (प्रश्रित, २०६९, पृ. ९६) । 'जब चल्छ हुरी' गीत सङ्ग्रहका गीति रचनामा प्रश्रितले नारीलाई सामाजिक परिवर्तनका सशक्त आधार र क्रान्तिका माध्यम ठानेका छन् । सामाजिक न्याय, स्वतन्त्रता र परिवर्तनको गतिमा नारीको सशक्त भूमिका रहनु पर्ने गीतकारको विचार छ :

५. मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा शिल्पविधान

गीतिरचनामा प्रयुक्त भाव वा विचारलाई गीतको वस्तुपक्षको रूपमा लिइन्छ भने गीतिभावलाई श्रोता वा पाठकसमक्ष प्रभावकारी रूपले सम्प्रेषण गर्न गीतकारले अपनाउने कलात्मक रणनीति वा युक्तिलाई शिल्प भनिन्छ । साहित्यिक कृतिमा सौन्दर्य सिर्जना गर्ने उद्देश्यले सामान्य भाषालाई विचलन गर्दै रचनाकारले विशिष्ट शैलीको सिर्जना गरेको हुन्छ । सर्जकले जानाजान गरेका सूक्ष्म, विशिष्ट र विविध भाषिक प्रयोगहरू शिल्पविधानमा देखिन्छन् । काव्य भाषाको शिल्प सामान्य नभएर विशिष्ट हुन्छ । समालोचकहरूले शैलीशिल्प भनेर प्रयोग गरेको यस शब्दको मूल मर्म रचनाकारको अभिव्यक्ति हो । अभिव्यक्ति र शैली भनेका समानार्थी शब्द मानिन्छन् । साहित्यिक अभिव्यक्तिमा मानक भाषाको रूपलाई अतिक्रमणद्वारा विचलन गरिएको हुन्छ । शैलीलाई अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको नवोदित शाखा शैलीविज्ञान हो । यसले रचनाको साहित्यिक वैज्ञानिक

अध्ययन गर्दछ । रचनाकारको विशिष्ट अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ जसमा भाषिक एकाइहरूको सौन्दर्यबोधक समुच्चय हुनाका साथै भाषा र विषयका दृष्टिबाट विचलन हुन्छ (शर्मा, २०४८, पृ. ३) ।

गीत पद्यको एउटा प्रकार भएको र यो भाषिक अभिव्यक्ति समेत भएकाले यसमा भाषिक विशिष्टता, अनेकार्थता र आलङ्कारिकता पाइन्छ (बराल, २०७०, पृ. २०) । गीतको शिल्पविधान विधानभित्र लयविधान, संरचना, विम्बविधान तथा भाषा प्रयोग जस्ता एकाइहरू पर्दछन् । मोदनाथ प्रश्रितको 'जब चलछ हुरी' गीत सङ्ग्रहमा प्रयुक्त शिल्पविधानलाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

५.१ संरचना

संरचनाले गीतलाई निश्चित ढाँचा पनि प्रदान गर्छ । बाह्य संरचनाले गीतलाई शीर्षकदेखि स्थायी र अन्तराको आयामसम्मका रूपमा देखाउँछ । गीतहरू प्रायः वृत्तात्मक संरचनामा रचिन्छन् । स्थायी अंशमा केन्द्रीय वा मूल भाव व्यक्त गर्न एक पङ्क्ति वा केही पङ्क्ति रहन्छन् । गीतको मूल भाव रहने यस्तो अंशलाई स्थायी वा ध्रुव पङ्क्ति भनिन्छ । स्थायी अंश गीतमा बारम्बार दोहोरिन्छ । स्थायी भागमा भएको मुख्य भावलाई पुष्टि गर्न कारण बनेर आउने अरू पङ्क्ति वा अनुच्छेदलाई अन्तरा भनिन्छ (बराल, २०६०, पृ. १४) । एउटै भाव वा मूल विषयवस्तुकै वरिपरि अन्तरा भाव पनि घुम्ने भएकाले गीतको संरचना रैखिक गतिमा विस्तार नभई वृत्तात्मक ढाँचाको हुन्छ । गीतमा प्रायः तीन अनुच्छेदको संरचना देखिन्छ । गायनका क्रममा रचनाकारको संवेगात्मक छोटो समयमा भाव वा विचारलाई श्रोताका हृदयमा प्रक्षेपण गर्नु पर्ने भएकाले पनि गीतको आयाम विस्तारित नभएको हो ।

यसै आधारमा मोदनाथ प्रश्रितका गीतको संरचना नियाल्दा स्थायी र अन्तरामा विभाजित भएका र नभएका दुवै थरी गीतहरू 'जब चलछ हुरी' गीति सङ्ग्रहमा पाइन्छन् । 'हामीलाई पराउने' (पृ. ५), 'बताइघौ' (पृ. ८), 'जान्न मता मन्दिरमा आमा' (पृ. ९), 'ए देशका गरिव हो' (पृ. १२), 'हाम्रो बलिष्ठ आशा' (पृ. १४), 'विचार फुक्का छ' (पृ. ३६), 'म मरे पनि प्रिये' (पृ. ३९), 'जब चलछ हुरी' (पृ. ६३) जस्ता गीतहरू स्थायी र अन्तरामा विभक्त भएका देखिन्छन् । उनले शीर्षक चयनमा गीतकै विषयवस्तुलाई सङ्केत गर्ने गरी मौलिक शैलीमा गीत रचेका छन् । मोदनाथ प्रश्रितका गीतको आयाम सङ्क्षिप्त छ । 'मानव अधिकारको गीत' भने (पृ. ६७) अन्य गीतहरूभन्दा विस्तारित आयामको देखिन्छ । वृत्ताकारीय संरचना, आत्मपरक प्रस्तुति, लयात्मक भाषाले गर्दा उनका गीतको आन्तरिक संरचना समेत सबल देखिन्छ ।

५.२ लयविधान

गीत लयकै कारण अन्य विधा उपविधाभन्दा विशिष्ट प्रकृतिको रचना मानिन्छ । गीतका पङ्क्तिहरू निश्चित प्रकारको लय व्यवस्थामा आवद्ध हुन्छन् । गीतलाई गेयात्मक बनाउने उपकरण लय नै हो । गीतमा स्वर र व्यञ्जन वर्णको समानुपातिक लय व्यवस्था पनि हुन्छ र वर्ण वा अक्षरगत समानता नभएको मुक्त प्रकारको लय पनि पाइन्छ (बराल, २०६०, पृ. ३५) ।

पद्यका सबै प्रकारभन्दा गीत बढी गेय हुन्छ । ताल, स्वर र लयको विशिष्ट विधानले गीतलाई अत्यधिक गेय बनाएको हुन्छ (शर्मा, २०५५, पृ. १८८) । साहित्यिक गीतहरूमा शब्दको ध्वनिमा रहेको आन्तरिक लय प्रबल हुन्छ । गीतका शब्द-शब्द र अक्षरहरूमा रहेको पुनरावृत्ति, अनुप्रास आदिले विशिष्ट लयको सिर्जना गरेको पाइन्छ । गीतकारले श्रुतिकटु शब्द र वर्णहरूलाई फालेर श्रुतिकोमल वर्ण र शब्दहरूको छनोट गरेर आकर्षक लय उत्पन्न गर्ने सिर्जनाकौशल देखाएको हुन्छ । त्यसैले गीतलाई कविताको पनि कविता मानिन्छ । मोदनाथ प्रश्रितका गीतहरूमा लयगत विविधता पाइन्छ । उनले ३+२, ३+२, ३+३ मा आधारित १६ अक्षरको भ्याउरे छन्दको पनि प्रयोग गरेका छन् । उदाहरण हेरौँ :

तोडेर मेरो छातीको ढोका मुटु नै फोरेर

कसैले मेरो मनको बत्ती लैदियो चोरेर
खुर्सानी पानी खनियो फेरि कलिलो आँखामा
अँध्यारो माथि अँध्यारै छायो हिमाली पाखामा

(जब चलछ हुरी, पृ. १)

‘पूर्वमा रातो लालिमा छाउँदै छ’ (पृ. ७), ‘नेपालका आँसु पुछिए आमा’ (पृ. २०), ‘सहिदको सलामी’ (पृ. २८), ‘एउटै छ कामना’ (पृ. ३१), ‘रोकिन्न क्रान्ति’ (पृ. ३८), ‘गण्डकी’ (पृ. ५५), ‘सङ्कल्प’ (पृ. ४८) जस्ता गीतहरूमा ‘मुनामदन’ को जस्तै भयाउरे लय पाइन्छ। उनले १४ अक्षरको लयविधानमा पनि गीत रचेका छन्। उदाहरण हेरौं :

नाक कान छोडिएर दासताको सिक्री
भिरी कति बस्ने अभै हुँदै खरिद बिक्री

(जब चलछ हुरी, पृ. २१)

‘हाम्रो वलिष्ठ आशा’ (पृ. १४), ‘अभ्र मेरो अँधेरीमा’ (पृ. ३), ‘बताइछौ’ (पृ. ८), ‘जान्न म ता मन्दिरमा आमा’ (पृ. ९) आदिमा १४ अक्षरमा आधारित लयविधान प्रयोग गरिएको छ।

पद र पदावलीहरूको पुनरावृत्ति गरेर पनि मोदनाथ प्रश्रितका गीतमा लय सिर्जना गरिएको छ। उदाहरण हेरौं :

ल हेर है ! ल हेर है !!! ल हेर है !!!

म धर्तीको सपूत हुँ, किसान हुँ, किसान हुँ

माथिको गीतांशमा ‘ल हेर है’ र ‘किसान हुँ’ भन्ने पदावलीको पुनरावृत्ति गरी लय सिर्जना गरिएको छ। मोदनाथ प्रश्रितका गीतहरू पाठ्य गीतका कोटिमा पर्दैनन्। उनले सङ्क्षिप्त संरचनामा सिर्जेका गीतहरू गेय देखिन्छन्। भावको संवेगात्मक प्रस्तुतिका निमित्त गीतकार सचेत रहेका छन्।

५.३ बिम्बविधान

काव्य सिर्जनाका क्षणमा स्रष्टाको मनमा पैदा हुने मनोमूर्तिलाई बिम्ब भनिन्छ (जोशी, २०६७, पृ. ३३)। बिम्ब काव्यमा प्रकट हुने ऐन्द्रियिक शब्दचित्र हो। गीतिभाषामा प्रतीकात्मकता, सङ्केतात्मकता र सङ्क्षिप्तताको सिर्जना गर्न बिम्बले सहयोग गर्दछ। गीति अभिव्यक्तिलाई सूत्रात्मक र कलात्मक बनाउन बिम्बको प्रयोग गरिन्छ। धेरै जसो बिम्बहरू गीतमा उपमा, रूपक आदि अलङ्कारका रूपमा प्रस्तुत भएका देखिन्छन्। गीतमा प्रयुक्त बिम्बहरू कविताका जस्ता जटिल हुँदैनन् र तिनीहरूले गीतलाई कलात्मक र भाषिक दृष्टिले विशिष्ट बनाएका हुन्छन्। बिम्बहरू ऐन्द्रियिकताका आधारमा श्रव्य, दृश्य, घ्राण, स्पृश्य र रस्य गरी पाँच प्रकारका पाइन्छन्।

गीतकार मोदनाथ प्रश्रितको ‘जब चलछ हुरी’ गीतसङ्ग्रहमा सङ्कलित गीतहरूमा पनि ऐन्द्रियिक बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको छ। ती बिम्बहरूको उदाहरणका लागि निम्न गीतांश हेरौं :

(क) दृश्य बिम्ब

तोडेर मेरो छातीको ढोका मुटु नै फोरेर
कसैले मेरो मनको बत्ती लैदियो चोरेर

(जब चलछ हुरी, पृ. १)

(ख) श्रव्य बिम्ब

अभै मेरो सानो सानो भाले बासेन
अभै मेरो आकाशमा ज्योति हाँसेन

(जब चलछ हुरी, पृ. ४)

(ग) स्पृश्य बिम्ब
भाषणले हैन म मेरो कुरा भावले बताउँछु
कक्रेको चिसो हिमाललाई गीतले तताउँछु

(जब चलछ हुरी, पृ. ४१)

(घ) तराईबासी पहाडबासी हिमालबासी हो
भाइ बैनी हामी पिएका दूध नेपाल आमाको

(जब चलछ हुरी, पृ. ३१)

माथिका (क) देखि (घ) सम्मका गीतांशहरूमा प्रयुक्त ऐन्द्रियिक बिम्बहरूमा 'छातीको ढोका' ले मनको स्पर्श गर्ने माध्यम, 'नबासेको सानो भाले' ले जागृत हुन नसकेको चेतना, 'गीतले तताउनु पर्ने चिसो हिमाल' ले साहित्यले उराल्ने जनजागरणको लहर र 'भाइ बैनीले पिएको नेपाल आमाको दुध' ले मातृभूमिबाट प्राप्त संरक्षण र स्याहार जस्ता ध्वन्यार्थ अभिव्यञ्जित गरेका छन्। यी बिम्बहरूले मोदनाथ प्रश्रितका गीतलाई सरस, संप्रेष्य, सूत्रात्मक र पारदर्शक बनाएका छन्।

५.४ भाषाप्रयोग

गीत भाषिक कला हो। गीतकारले प्रकट गर्ने कथ्य, सन्देश वा विषयवस्तुलाई सम्प्रेष्य बनाउने र गीतलाई गेयात्मक, व्यञ्जनात्मक र कलात्मक बनाउने कार्यमा भाषाले नै महत्त्वपूर्ण माध्यम बनेर सहयोग गरेको हुन्छ। अर्थको विस्तारका निमित्त, सौन्दर्यको सृष्टिका निमित्त र गीतलाई कोमल बनाउन गीति भाषालाई विशिष्ट बनाइएको हुन्छ। गीतमा प्रयुक्त भाषा शैलीले भाषिक सङ्गीतको सिर्जनामा पनि सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ। कविताका भाषाका तुलनामा गीतको भाषाले प्रबल सङ्गीतसृष्टिको उद्देश्य राखेको पाइन्छ (त्रिपाठी, २०४६, पृ. २७)। उत्कृष्ट गीतकारले थोरैभन्दा थोरै शब्दमा धेरै भन्न सक्ने सूत्रात्मक वा सङ्क्षिप्त भाषाशैलीको सहारा लिएको हुन्छ। गीतलाई सरल साहित्य मानिन्छ। गीतको सरलतामा अजटिल भाषिक रूपकै विशिष्ट भूमिका पाइन्छ।

मोदनाथ प्रश्रितका गीतको भाषा प्रयोगमा आलङ्कारिक जटिलता पाइँदैन। सरल र सरस गीतिभाषाको प्रयोग उनका गीतको विशेषता हो। आलङ्कारिक दृष्टिले सहज, सरल र सुन्दर अभिव्यक्तिको नमुना हेरौं :

कस्तो दिन होला त्यो आमा पूर्णिमाको जुनेली हाँसेको
वसन्तको बिहानी लालीभैँ तिम्रो मुख मुसुकक हाँसेको

(जब चलछ हुरी, पृ. २७)

गीतकारले भावाभिव्यक्तिलाई सुन्दर, व्यञ्जक र प्रभावकारी बनाउन भाषाको मानक रूपलाई भाँचेर, खेलाएर विचलन गरेका छन्। कतै सङ्गीत सृष्टिका लागि भाषाको पुनरावृत्ति गरिएको छ भने गीतमा श्रोताको संवेदना दोहन गर्न कतै पदपदावलीको पुनरावृत्ति गरिएको छ। उदाहरण हेरौं :

नबिसेँ है, नबिसेँ है नबिसेँ,

अजेय वीर नेपाली ! सुनौला लक्ष्य अँगाली

बढेँ है बढेँ अगाडि नबसेँ आँसु खसाली

(जब चलछ हुरी, पृ. २४)

गीतमा आत्मपरक अभिव्यक्ति र संवेगात्मक रूप सृष्टि गर्न गीतकार मोदनाथ प्रश्रितले कतै नेपालीलाई, कतै किसानलाई कतै छोरी बैनीलाई र कतै नौ जवानलाई भावपूर्ण सम्बोधन गरेका छन् । निम्न गीतांशबाट उदाहरण हेरौं :

(क) नेपाली ! नेपाली !! नेपाली !!!

बताइघौ ...! बताइघौ !! बताइघौ !!!

(जब चल्ल हुरी, पृ. ८)

(ख) सुन कामी काइँला दाइ ! कहिल्यै हामी छैनौँ अछूत

संसार यो हाम्रो हो, हामी पो हौँ जिउँदा सपूत

(जब चल्ल हुरी, पृ. ११)

(ग) ए देशका गरिब हो !

किसान, दस्तकार हो, ए ज्यामी हो, सिपाही हो !

ल नीद टकटक्याइघौ, बिहान भो, बिहान भो !!

(जब चल्ल हुरी, पृ. १२)

(घ) फुर्तिला नौ जवान ! फुर्तिला नौ जवान !! फुर्तिला नौ जवान !!!

आज तिम्रो काँध माथि भार के छ नौ जवान !

(जब चल्ल हुरी, पृ. १७)

माथि रेखाङ्कित पुनरावृत्त भएका (क), (ख), (ग) र (घ) का पदपदावलीहरूको सम्बोधनात्मक प्रस्तुतिले यथार्थवादी विचारका गीतलाई आत्मपरक र कलात्मक भाषिक रूप दिएको स्पष्ट देखिन्छ । समाजमा शोषित पीडित वर्गको आवाजलाई उतारिएका प्रश्रितका 'जब चल्ल हुरी' का गीतहरू कोरा वर्णन र विवरणले भरिएका गीत होइनन् । ती गीतहरू सहजै अर्थिन सक्ने सरल र सुन्दर बिम्बहरू, कलात्मक भाषिक रूप र कोमल पदपदावलीको समेत सन्तुलित प्रयोग भएका सरस अभिव्यक्ति हुन् ।

६. निष्कर्ष

वि.सं. २००० को दशकदेखि गीतकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र माधव घिमिरेले स्थापना गरी संवर्द्धित तुल्याउँदै ल्याएको स्वच्छन्दतावादी गीतिधारा र गोकुलप्रसाद जोशी र भूपी शेरचनद्वारा स्थापित वि.सं. २०२० को दशकको प्रगतिवादी गीतिधारामध्ये मोदनाथ प्रश्रित प्रगतिवादी गीतिधारालाई प्रतिष्ठापित र प्रबल बनाउने गीतकार हुन् । वि.सं. २०१७ देखि २०४७ सम्म रचिएका प्रगतिवादी गीतिरचनाहरू 'जब चल्ल हुरी' गीत सङ्ग्रहमा समेटिएका छन् । यस गीतिसंगालाभिन्न सङ्कलित गीतिरचनाको मूल कथ्यमा अन्तर्निहित प्रयोजन सामाजिक विषमताको विरुद्ध जनचेतना फैलाउनु रहेकाले कथ्यअनुरूपकै शिल्पको प्रयोग यी गीतहरूमा पाइन्छ । गीतले अपेक्षा गर्ने गेय, सूत्रात्मक र संवेगात्मक अभिव्यक्ति यस कृतिमा भेटिन्छ । गीतमा प्रयुक्त वस्तुविधान विचारप्रधान भए पनि विषय वा विचारसँग शैली संश्लिष्ट, सन्तुलित र स्वाभाविक भएर आएको छ । गीतको वस्तु यथार्थले कलात्मकतालाई कमजोर पारेको छैन । क्रान्तिकारी विचार पनि मार्मिक, सरस र प्रभावकारी भएर आएकाले गीतको साहित्यिक मूल्य उच्च बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, ज्ञानु (२०६४). "परम्पराको विनिर्माणिक प्रक्रिया : नारीवाद". *मिमिरे*, ३६ : ११-२७०, पृ. ३२५-३३२ ।
अब्राहमस, एम.एच. (ई. २०००). *अ ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स*. नयाँ दिल्ली : म्याकमिलन इन्डिया लिमिटेड ।
कडन, जे.ए. (ई. १९९९). *डिक्सनरी अफ लिटरेरी टर्म्स एन्ड लिटरेरी थिएरी*. दिल्ली : पेडगुइन बुक्स ।

- दुङ्गोल, डिल्लीराम (२०५५). 'मोदनाथ प्रश्रितका फुटकर कविता तथा गीतहरूको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन'. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४०). *कविता-चर्चा*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..., (२०५७). *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुख वाद*. चौथो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..., (२०६७). *केही साहित्यिक कृति*. काठमाडौं : एडुकेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- त्रिपाठी, वासुदेव, न्यौपाने, दैवजराज र सुवेदी, केशव (सम्पा.) (२०४६). *नेपाली कविता (भाग ४)*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- प्रभात, विष्णु र श्रेष्ठ, सुदर्शन (सम्पा.) (२०७०). *गोविन्द भट्टका दार्शनिक रचनाहरू*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- प्रश्रित मोदनाथ (२०४९). *जब चल्छ हुरी*. ललितपुर : धौलागिरि छापखाना ।
- ..., (२०७१). *दर्शन र दृष्टिकोण*. दोस्रो संस्क., ललितपुर : माइलस्टोन प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०५५). *संदृष्टि*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..., (२०६०). *गीत : सिद्धान्त र इतिहास*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ..., (२०६४). *गजल : सिद्धान्त र परम्परा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- रिसाल, राममणि (२०३९). *नेपाली काव्य र कवि*. दोस्रो संस्क. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६७). *नेपाली गीत गजल*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०४८). *शैली विज्ञान*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- ..., (२०५५). *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- ..., (२०६६). *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना*. काठमाडौं : क्वेस्ट पब्लिकेसन ।
- ..., र लुइटेल, खगेन्द्र (२०६७). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।